

Szepes Erika

Utassy József, a formaművész

„A hitek hite volt enyém.
Remegtem az igazságért.”

Motívumai: mitológémák. Kritikusai, monográfusai kezdettől fogva felfigyeltek arra, hogy Utassy világa visszatérő motívumokból építkezik (Bertha 1988: 168–172; Görömbei 1996: 210–213; Vasy 2005: 284–288; Alföldy 2010: 276–282). Görömbei András *élménykörnek* nevezi ezeket a visszatérő, „kihagyásos versépítéssel, a magyarázkodást mellőző tömörséggel” a költészetet gazdagító alapszövegeteket.

Ezek a motívumok olyan súlyos tartalmakat jelenítenek meg, mindig ugyanolyan jelentésben fordulnak elő, hogy szerepük több, más, mint általában az egyszerű motívumoké. Egy meghatározott és állandó jelentésmagot hordoznak, és ezt helyezik mindig más-más történetbe, szituációba. A jelenség meglepően emlékeztet egy mitologikus rendszer kiépülésének folyamatára, ahol szintén van egy *mitéma*, ismertebb nevén *mitológéma*, ez a mítosz változatlan magva, amely mitológémáról beszél el a *mítosz* (a görög *müthein* ‘elbeszélni’-t jelent) különféle történeteket, veszi szemügyre más-más oldalról például ugyanazt a mitikus hőst. A mitológéma igen gyakran egy beszélő név, pl. Prométheusz, az *’előre gondolkodó*, aki ugyanazokkal a tetteivel az egyes felfogások szerint az emberiség jótévője, más értelmezésben az istenek megkárosítója, ellenfele. Történetei ezért térnek el egymástól.

Utassy egészen hasonló módon bánik a motívumaival: mitológémaként

beszélve róluk, mítoszvilágot teremt belőlük. Ez teljesen személyre szabott, saját mítoszvilág, amely végigköveti életét, mitológémáiról mindig új és újabb dolgokat tudunk meg, de számára, az ő életében mindig ugyanolyan helyet töltenek be. A három legfontosabb ilyen mitológémája a *március*, a *nép jóléte és az ország szabadsága*, valamint a *hold*. E három csaknem mindig együtt mutatkozik, bár a március, első és legfeltűnőbb mitológémája maga is háromaspektusú: születésének hónapja, a tavasz, ill. az újjászületés kezdete és a forradalom mint a legszebb újjászületés. (Ugyanígy értelmezi Görömbei 1996: 212.)

Mindez világossá teszi, hogy az Utassy-világ a márciusi újrakezdésből és forradalmiságból, a néppel szemben érzett kötelességtudatból – és ami a legkülönösebb: a hold égítést hangsúlyos jelenlétéből áll össze. Induljunk el ettől a legkülönösebb mitológémától.

A hold – Utassy önarcképe, alte-regója. Egyetlen költészetben sem éreztem még ekkora vonzódást, affinitást ehhez az égitesthez: sokan rajonganak a csillagokért (maga Utassy is, de korántsem akkora személyességgel), mások kitüntetik az éltető napot, Utassy egyértelműen Hold-jelenségként lép elő verseiben.

Nincs könnyem, nem zokoghatok.
El a Hold sápad helyettem,
a Hold, ez a vén, izgatott
szatírfej a fellegekben.

(*Utad végén*)

Életének irányítója is az égitest:

Fölöttem nagy pecsét a Hold
megbélyegzi sorsom itt.

(*Eljövend*)

A bűnbánat, az önfelmentés során miti-
kus alakként testi kapcsolatra lép vele:

A Hold üres lavórjában
mosom kezeimet.

(*Örök Pilátus*)

Amikor vitába keveredik valakivel, aki
élete értelméről, a mártírokkal való
azonosulásról szemrehányóan faggat-
ja és megfenyegeti:

– Vakmerő senki! Pimasz poéta!
még ma a holdon kötsz ki, még ma!

A költő szelíden válaszol – és jelentőség-
teljesen számára a Hold nagybetűs –:

– Boldogan Halok Meg A Holdon.
(*Tank*)

A szerelmi légyott színhelyén:

Kerekíti a telehold
szemünk esteledő tavát.

(*Van egy világ*)

Szerelméhez személyes attribútumá-
val közelít:

Addig-addig játszik velem:
egy éjjel haragomban
beugrok majd az ablakán,
hónom alatt a holddal.

(*A szűz*)

Éjszakáinak egyetlen társa, aki oszto-
zik sorsában:

Hold ökle dörömböl,
repszti ablakom.

...

Hamutartód a Hold.
Csupa füst, csupa por.
Vén lírák legénye,
te oda hamuzol.

(*Éjfél*)

A csillagfényes égboltról is csak a
Hold lesz testvére:

Józanul?

Ebben a részeg csillaglugasban?
Amikor majdnem rámcöppen a
Hold?

Az égen a Hold a cselekvő lény:

Hold veri félre az egek nagyha-
rangját

(*Ragyogjon a bordal*)

Az egyesülés beteljesítéséért a költő
birtokolni kívánja a Holdat: a birtok-
lás igényének kimondása valóságos
mágikus kényszerítés. A *Nagy éjszaka*
című vers első szakasza egy szabá-
lyos, rítus szerint felépített ima, szó-
és sorismélteléseivel, epiforás szakasz-
zárásokkal, az *enyém* birtokos jelző
nyomatékosításával, és mindez a nagy
családi történeti emlék előbűvölése
kedvéért. Idézem a kezdő imát, majd
az első, elbeszélő szakaszt, amely
ugyanolyan tudatos ismétlésekre és
tükkörszerkezetre épül, a *tükör* szó
egyébként kulcsszó a szakaszban:

Ó, éj,
ó, éjszaka,
te csillagos,
te tücskös,
egész a hold karéja ma,
ezüstös tőle minden,

ezüstös,
ó, éj,
ó, éjszaka,
te csillagos,
te tücskös!

...

Apám katona volt.

Gyilkolt,
gyűlölt,
rabolt.

Apám katona volt.

Görbe tükrödnek fókuszában
remekítsd elém,
te hold!

Apám katona volt.

...

A magányban is egyek:

Unatkozik a Hold, ásít.
Állok alatta egymagam.
(*Nincs éj a nap alatt*)

Utassy víziójában a karácsony mítosza
megváltozik, meséssé és egyben em-
beribbé válik:

Holdra ül az Életfavágó,
szalonnát süt, csillagparázson.
– Hova, hova, Háromkirályok?
– Betlehembe. Itt a Karácsony.
(*Karácsony*)

A fia betegsége és halála után szüle-
tett versektől, az *Ezüst rablánc* cik-
lustól kezdődően, a Hold-képzet ha-
lál-szimbolikát is hordoz.

Az éjféli víz vonzott engem,
az éjféli víz panteonja:
tükröképe a teleholdnak
nyelvemen volt már a szentséges
ostya.
(*Halálra váltan*)

A szeretve tisztelt halott óriások, Bar-
tók Béla és Radnóti Miklós emlékére
szentelt többrészes siratóban a Hold
egyértelműen a holt művészek ár-
nyának és a költő halálvágó énjének
emlélmája:

1.
Deres a Hold,
hideg van.
...
Csillag és levél hull.

2.
Koponyafény:
A HOLD MA OLY KEREK!
3.

...
Kémény-Anyaö! hol a komor gyász
pára füstből is Piétát formáz,
s örökmécs ragyog: Hold-kande-
láber!

...

Kiáll a Hold peremén Isten.

...

4.
Hold alatti kőre ülök:
jöjjön, várom, dörömböljön
ajtón, ablakon, mellemen,
ha már elindult ellenem.
(*Őszvilág*)

A világ általános mitológiáinak alap-
elemeit azért érvényre juttatja: az
édesanyát halál képében csak a férfi-
princípiumként ismert égitest ragad-
hatja el, miközben a költő a Hold je-
gyében nézi meggyötörtén a jelenetet.

A nap szétfeszíti térded,
s megerőszakol a halál.
Holdasul arcom, ha nézlek.
Alkonyodol, Édesanyám?!
(*Naplemente*)

Egy csaknem teljes azonosulás: „Így
vagyok veled is, apám. / A hiányod él-
tet. / Kiülök a nagy Hold alá, / virrasz-
tok, fehérlek.” (*Milyen egyszerű*).

Saját halálát – Krisztus-imágóban
– csak a Hold részvételével tudja el-
képzeli, még hozzá húsvétkor, azaz
tavasszal, születése évszakában, de
számára nem feltámadást hoz a hús-
vét, hanem halált:

...keresztfám Húsvét Holdján me-
red föl

(*Veronikon, 2.*)

A haláltól féltében, annak a bekövetkeztét is csak a Hold közreműködésével tudja elviselni: „Ablaknál ülök. Gyöngybaglyasodva / lesem a hulla Holdat. Félek. // Zuhanj rám, te üss agyon, te drága / csillagok röge...” (Te üss agyon!).

A Hold emberszerű vonásokat ölt:

Ott, hol a Hold a leginkább fáj,
mert holtában is föld...

(Szobrot a Holdra!)

Hasonlóan: „Az elmúlás szaga immár / belengi a Holdat” (Vége).

Alteregó égitestét emberi tartással, tisztességgel is felruházza: „Piros portája, rőt udvara: van! / Kivégző udvara: nincs a Holdnak.” (A mélységekől).

(Különösebb elemzés, kommentár nélkül még sorolok néhány hold-képet, hogy kitessek: hasonlatként, metaforaként, megszemélyesítésként ha nem is mindig, de leggyakrabban ehhez a mitológémához folyamodik: „Hold, / holdam, / bolondítóm...”; „Deres a Hold! Hideg van...”; „A hold, Isten toronyórája, / elütötte az éjfelet.”; „Hatalmas este van, Holdas”; „falumra dermedt ómen volt a Hold, / mint felkiáltójel alatt a pont”; „Nagy vármai piros hold, / tengerhez hangulatlámpa”; és mutatóba az alliterációkkal gazdagabbá tett hold-képekből: „A hegyet hatalmas telehold hizlalja”; „Suhogó, / sárga holdsarló alatt / szalad az idő szekere, szalad”).

A mitikus világkép műfaja: a haiku. A huszadik század utolsó évtizedeiben fellángolt magyar haiku-kultusz a japán haikut csak formai elemeiben tudta átvenni (mint tudjuk, azt is némi módosítással: mi nem a morákat számoljuk a sorokban, hanem a szótagokat). A japán haiku

azonban nem csupán versforma, hanem műfaj is, meghatározott műfaji jegyekkel, melyek közül a *külsődlegesek*: az ún. *kigó*, az *évszakszó*, amely kötelezően kerül a japán haiku első felébe, ez teszi alkalmassá arra, hogy naptárakat szerkesszenek haikukból. A vers második felében kell lennie egy ún. *kiredzsinnek*, a *hasítószónak*, ami a vers két fele között ellentétet teremt; ez az ellentét lehet egyszerű ellentmondás, de gyakrabban csattanó, groteszk lezárás. A *mélyszerkezetben* megnyilvánuló sajátosság a két vagy többértelműség, a szimbolikus beszéd, amelynek alapja a japán mitológia és ennek nyelvi kifejezőeszközei, metaforái. A japán haikutat magyar olvasó nem értheti kommentár nélkül, mert nem ismeri a sajátos japán mitológiát, egyszerű természeti képet kelt fel benne. A magyar haikuszerző sem élhet vele: vagy maga ismeri, de olvasója számára nem nyújt vele élményt, vagy maga sincs birtokában a jelképes nyelvezetnek, ezért ha haikuját miniatűr tájképen túli, mögöttes tartalmakkal is meg akarja tölteni, teremtenie kell valamiféle szemantikai holdudvart. Ez lehet filozófiai elmélkedés (Horváth Ödön a japán mitológiát ötvözi a nyugati filozófiákkal; Tandori Dezső a maga kifürkészhetetlen gondolatainak talált benne megfelelő kifejezőeszközt), Fodor Ákos megteremti a groteszk filozófiai humort; Gergely Ágnes kultúrpolitikai fintorok formájaként tette sajátjává, van, aki tréfás csattanóra hegyezi (Fodor Ákos, Bakos Ferenc), és felsorolhatatlanul sok formáját teremtették meg a magyar szerzők. A legritkább esetben történik kísérlet egy sajátos magánmitológia megalkotására – ez Utassynak a haiku 17 szótagjában tökéletesen sikerült. Március-mítosza képviseli az évszakszót, ellentétezőképessége, megle-

petésszerű megfogalmazásai, paradoxonai a kiredzsit, az alapszöveget adó *magánmítoszt* a Hold-mitológia elemei. Néhány példa a külsődleges műfaji jegyek megvalósulására:

Ellentét:

Irdatlan tenger!
Partodon picurka pont
a büszke ember.

Az irdatlan–picurka ellentét a közönséges nagy-kicsi variációja, az igazi ellentét, a meglepetés a picurka pont jelentéktelensége és az emberi büszkeség között van. Az alliteráció még jobban kiemeli a két sor különbségét.

Egy igazi rajongó március-haiku-sorozat:

Láng-örömű Nap:
tükröd itt minden tócsa,
oly gyönyörű vagy.

(Már itt láthatjuk Utassy törekvését az öt szótagos sorok adonizálására: láng-örömű Nap – U U – –; oly gyönyörű vagy – U U – –.)

Nyesik a sövényt,
metszik a meggyfaágat,
park füve lázad. – U U – –
(a *Március* sorozatból)

A második haiku harmadik sorában a jellegzetes Utassy-dac is megjelenik.

Egy március-születésnap haiku páros: „Negyvenkét éve, / hogy kifajdult magából / anyám a fényre. // Rügyek sortüze / ragyogta hírül jöttöm: / éljünk örökkön!”

Egy történeti-politikai utalással „rejtélyessé” tett tavaszi haiku:

Számúzótt színét
világgá kiáltja ím
az aranyeső.
(*Április*, a motívum a sárga csillag)

Az *Ősz húrjaira* haiku-sorozat első szakasza csak az évszak megjelölése az iskolakezdéssel:

Az iskolába
ballag három fiúcska.
Mind csupa táska.

Utolsó szakasza az ősz elmúlást hozó lényegét emeli ki: „Hullnak a lombok, / hullnak, emberek halnak. / *Ősz*, ravatalszag.”

Japán táj helyett „magyar táj magyar ecsettel” – a haiku honosítása a *Patakparton* haiku-sorozat, vagy a *Kocsma* című zsánerkép: igazi *couleur locale*.

Világnézeti ellentét-paradoxon:

Nagy süvegedtől
mi árnyat von elmédre:
nem látom Istent.

(*Pápa*)

Ugyanezen indulattal:

Micsoda kincs is,
ha majd egyszer rádöbben,
hogy Isten nincs is!

(*Kincs*)

Még pusztán tájélményként jelenik meg a *hold*, a kép szépségét a hangutánzó alliterációk emelik ki:

Csillagok, tücskök.
Cseppents a tollamra, Hold,
egy csöpp ezüstöt!

Végül a mitikus világ összegzése a Hold jegyében. (Utassy Hold-képek átlényegítése önmagává azt sejteti, hogy ismerte a japán haiku képes beszédét: a japánban a vízzen tükröződő telihold képe a létben az önmagát hiánytalanul megismerő, a külső világgal tökéletes harmóniát kialakító emberi tudat. Ez módosul Utassynál az ideális világ megjelenése helyett a reális megrajzolásává, a tökéletes harmónia hiányává, de érzel-

mileg gazdagodik a Hold alteregóvá nemesítésével.)

Láttunk példákat a cinkos Holdra, amely szerelmében kísérorje, társa, kevésbé teljes egybeolvadás esetén attribútumává lesz.

A legteljesebb azonosulás a tragikus Én és a telihold között megy végbe, ennek legmegrázóbb, legtökéletesebb megvalósítása a *Gyászéj*:

Akkora hold van,
recseg-ropog a mennybolt.
Fiam a földben.

A költő benne áll a tájban, testében érzékeli a Hold súlyát, a váratlanság a harmadik sor halál-motívuma: a költő nagyon magasról, az emlékezés során a kozmikus távolságból zuhan a mélybe.

Nincs többé vidám cinkosság a Holddal, mely ezentúl a halált hordozza.

Miért, miért is,
hogya a telehold helyén
koponya fénylik?

Elveszíti ujjongást szülő varázserejét a március, a tavasz:

Tombol a tavasz.
Ám a magvak szívében
irdatlan csönd van.

Haiku-sorozataiban, naptáraiban a hangsúly áttevődik a tavaszról az őszre, a télre.

(Élete tragédiája után – mint Görömbel találóan mutat rá – „korán őszvilágba érkezett. Az *Őszvilág* ciklus a költő nagyfokú elkomorulását mutatja”, 1996: 212–213.)

Egy *Május* című haiku-füzérében a költő fehérebb, mint a virágok, bánata mélységes, és rezignáltan állapítja meg:

Immáron ötven
esztendő van mögöttem,
immáron ötven.

A tél visszatértét látja a fagyosszentekben: „december / a három fagyosszenttel / gyilkolja kertem.” S a tél pusztításától való rettegéssel zárul a *Május* hónap. Az *Őszök húrjaira* sorozatban az utolsó haiku lezárása: „Ősz, ravatalszag.”

„lopnak a bőség kosarából / a jog-nak asztalánál lopnak”. *Két vita: a második.*

Az Utassy-mitológia harmadik, legfőbb eleme a szabadságvágy, a képviseleti elv nem hiányozhat a haiku-világból.

Álmomban olykor
beszélnek a havas fák.
Hozzád: Szabadság!

Bertha Zoltán és másfél évtizeddel később Bodor Béla is nehezményezik a karizmatikus költőszerep, a képviseletiség és a politikai hitvallás versbe szövést: lejárnak, avultnak, fölöslegesnek ítélik. A verset, amelyből az alcímet választottam, Bodor Béla egyenesen elutasítja. Bertha szerint ez a fajta költészet ma már egyáltalán nem létezik, nem is létezhet, mert hiányzik belőle az ilyesfajta program sine qua nonja, az intézményesülés”. Ezt vonatkoztatják Utassy kivül példaképeire, Nagy László és Juhász Ferenc költészetére is (Bertha 1988: 168–171; Bodor 2002: dec.). Ezzel az anatómával kerül be Utassy is a paradigmaváltók által kirekesztendőnek ítélt alkotók közé. Mert következetes. Önmagához és vállalásaihoz.

Egy másik haiku-füzérben a táj és az ember összetartozásán keresztül jut el komoly társadalomkritikáig: a táj – a téli éj; az ember – egy hajléktalan,

rokkant férfi; a társadalom – nincs, kivetette magából. A társadalmat egy ember alkotta építmény helyettesíti – egy hideg pályaudvar. Az embereket – egy fázós nő és egy síró asszony. Hármuk közt a vers nem sejtet kapcsolatot. De akár összetartoznak, akár nem – a nyomorúság össze is tartja meg el is választja őket egymástól. A gondolat ívének követéséért az egész füzért idézem.

A téli éjben
süt a hideg a falból.
Nincs menedékhely.

Igazoltatják.
Bunda zaciba téve.
Vacog szegényke.

Nézd azt az embert!
Álma fűti a vagont.
Arca csupa gond.

Ó, pályaudvar!
Óvd a hidegtől, véd meg
minden szegényed!

Mert itt az időt
ím, egy féllábú férfi
mankója méri.

S a váróterem
homályából panaszlón
fölsír egy asszony.

(Télészakai séta)

A társadalmi indulatok természetesen nem korlátozódnak a haiku-műfajra. Az iménti haiku képéhez nagyon hasonló a *Filléreteik*, amelyben már egyenesen a hazához fordul méltatlankodásával, de segítségért ki mást hírna, mint a Holdat:

Itt van például ez a koldus.
De hol lehet vajon a lába?
Mert a koldus, a koldus itt van.
S az én hazám az ő hazája!

Föl kell rúgni ott azt a tányért:
kalimpáljon az égre holdnak!
Korog az éjszaka, hideg van.
Filléreteik hunyorognak.

A vers az 1988-as *Irdatlan ég alatt* kötetben jelent meg, tehát jóval később, mint az a korszak, amelyet Bodor a képviselőség elviselhetőségének idejeként megjelölt.

(Kronológiai hiteltelenséggel vádolhatnak, mert egyes versek korábban készültek, mint a kötetek, amelyekbe belekerültek, s így nem volna érvényes a költő világnézetének általuk-bennük történő vizsgálata. Ám köztudott, hogy Utassy sokszor vette elő egy-egy versét, ami azt jelzi, hogy vállalja abban a későbbi korban is, amelyben a szóban forgó kötet megjelent. Ahogy Görömbei mondja: „Összegyűjtött verseit főbb motívumkörei szerint rendezte ciklusokba (...) ez a ciklusrend költészetének szerves egységét hangsúlyozza. Minőségmértékét pedig az jelöli, hogy az időrend felbontása egyáltalán nem zavaró (...) Utassynak nem kell időbeli mentséget keresnie a 'korai' versekre, azok is biztos elemei a nagy kompozíciónak.” [Görömbei 1996: 210.]. Én a hangsúlyt fordított rendben is érzem: a fiatalkori indulat, világkép nem húlt ki, nem változott az időskori versekben sem, legfeljebb kifejezőeszközei módosultak. Talán kevesebb a felkiáltójel...)

1991-es megjelenésű a *Keserves* című kötet, amely nem véletlenül viseli ezt a címet. Még megfér egymás mellett indulat és rezignáció, már rezignált, de még nem magába zárkózó, még emlékezik (a sírfelirat sajátosan tördelt sorképletében):

Gyávul, öregszik a hajdani ifjú, retteg az újtól,
hőskora távoli már,
száll az idő vele, száll.

Benne még forradalmi a március:

Március angyala jött hozzá, kipirultan a láztól,
diktált néki, dalolt:
forradalom szaga volt!

Még tevőlegesen vesz részt a lázadásban az alteregó Hold is:

Tombol a Hold, most is tombol, de az egykori ifjú
rémül alatta, kiált:
állj meg, idő, ne tovább!

A lázító emlékeket – ha nem is tudatosan, de belső ösztönzésre – hajlamos felejteni:

S áll a fiú a tébolyító Hold fényözönében,
álmodik éberén és
csönd hull rá, feledés.

(Csönd hull)

Még maradt indulat ugyanezen kötetnek Péntek Imréhez intézett *Morgoló-dójában*:

„Mondják, hogy higgyek. / Újra? / És ezeknek?! / Hisz ezeknek még a szemük sem áll jól! / Belerakják a nemzeti jövedelmet egy kalapba: / és volt pénz, / nincs pénz! / Helyette fölmutatnak vigasztalásul / egy nyamvadt békegalambot. / Ó, / Rodolfó! / Gátlástalan tanítványaid / eltüntetik előbb-utóbb / az országot is. / Hát hogyan higgyek én / egy zsebmetsző / rezsimnek? / Hogyan!”

A legkeserűbb vád:

Hát álljatok elő az óriás alkonyatban:

hitem megrontói,
ezerszer átkozottak,
ti leprások,
dögevők

...

Világ!
Torkig vagyok veled.
Torkig vagyok.

(A hit elvesztése feletti düh és fájdalom a generáció más költőinél hasonlóan szólal meg, így többek között Petrinél, Körmendi Lajosnál, Béres Attilánál.)

A totálisan megrendült világkép meghozta azt a formát, amihez Utassy, rendtartó igényével ritkán nyúlt: a szabad verset. Világundorában *Cesarescu* címen a falurombolások miatt átkozza el Ceausescut; a szabadsághiány és az emberhez méltatlan életet élők, a nyomorba taszítottak érdekében dörög az 1992-es kötetben (*Hol ifjuságom tűnt el*):

„S a fellegrázó drágalátos Istent / nagy vasfogókkal megfenyegetjük, mert // itt // azt hiszik még, övé a felelősség, / ha bőrükön hólyagot húz a hőség, / ha föl kacag a nagy kirakatablak, / mert bérüknél még fejjelegasabbak // itt // az árak, s a kis nyugdíjból sóra, / kenyérre telik. S egy szép koporsóra! / Asszonyuk meg könnyeit nyelve hallgat, / mert fáradtan befordul a falnak. // Hej, / forradalmak, / forradalmak!”